

Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)

OKAN KOZANOĞLU

Central European University
Kozanoğlu_okan@student.ceu.edu

ORCID: 0000-0002-0322-4515
Makale geliş tarihi: 6 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 18 Haziran 2024

Özet

Bu makale, 1858-1876 yılları arasında Osmanlı sansür mekanizmasının önemli bir aktörü olan Zaptiye Müşiriyeti'nin vazifelerini ve bu mekanizma içerisindeki konumunu irdelleyecek. Osmanlı'da sansür üzerine yapılan çalışmalar sansürün sebepleri ve temel prensiplerini irdelerken, sansürün sahada nasıl uygulandığı meselesini göz ardı eder. Özellikle 1864 yılındaki Matbuat Nizamnamesi ile kanunun yürütmesi üzerindeki salahiyeti artırılmış olan Zaptiye Müşiriyeti, Osmanlı sansür ağının tamamlayıcı bir unsuru olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda Zaptiye Müşiriyeti ile Maarif ve Hariciye Nezaretleri arasındaki yazışmaların önemli bir kısmı, sansür mekanizmasının yalnızca masa başında yürütülmediğini ortaya koyar. Makale ilk olarak, Zaptiye Nezaret'i'nin Osmanlı sansür mekanizmasına nasıl entegre olduğunu tartışacak. Ardından, söz konusu döneme ait arşiv belgelerini değerlendirerek, Zaptiye Müşiriyeti'nin sansür yasasının uygulanmasındaki temel sorumluluklarını irdelleyecek. Makalenin temel hedefi, Zaptiye Müşiriyeti'nin Osmanlı sansür mekanizması içerisindeki rolünün ne derece etkin olduğunu tartışmaya açmak olacak.

Anahtar Kelimeler: Zaptiye Müşiriyeti, kitap sansürü, matbuat kültürü, basım öncesi denetim, basım sonrası denetim

Abstract

Censorship of Clubs: The Police Forces Command (Zaptiye Müşiriyeti) and Its Role in Early Ottoman Censorship Mechanism (1858-1876)

This paper examines the role and position of the Police Command Forces (*Zaptiye Müşiriyeti*) as a pivotal actor within the Ottoman censorship mechanism from 1858 to 1876. While existing studies on censorship in the Ottoman Empire explore the reasons and fundamental principles of censorship, they often overlook the practical implementation of censorship in the field. Notably, with the enactment of the Printing Regulation (*Matbuat Nizamnamesi*) in 1864, the Police Forces Command gained increased authority in the execution of the law, emerging as an integral element of the Ottoman censorship network. In this context, a significant portion of the correspondence between the Police Forces Command, the Ministry of Education (*Maarif-i Umumiye Nazareti*), and the Ministry of Foreign Affairs (*Hariciye Nezareti*) reveals that the censorship mechanism was not confined to desk work alone. This paper begins by exploring how the Police Forces Command became integrated into the Ottoman censorship mechanism. It then examines archival documents from the relevant period to clarify the primary responsibilities of the Police Forces Command in enforcing censorship laws. The central objective of this paper is to discuss the effectiveness of the Police Forces Command's role within the Ottoman censorship mechanism.

Keywords: The Police Forces Command, book censorship, print culture, prior restraints, post-publication censorship

Giriş

Birçok devlette olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin bilgiyi ve bilginin taşındığı kitapları kontrol etme ihtiyacı, "sahih kitap/bilgi" dolaşımını sağlamak isteğinden doğar. Bu denetim her ne kadar klasik ve erken modern dönemde ağır şekilde gözlemlenirse de özellikle matbaacılığın Müslüman Türk nüfusça kullanılmaya başlandığı 18. yüzyıl ortasında devlet, bu tedavülü kontrol etmek için somut adımlar atar. 19. yüzyılda ise matbaacılık faaliyetlerinin önce devlet tekelinde, sonrasında şahsi teşebbüsler aracılığıyla yaygınlaşması ile hükümet yalnızca neyin söylenmeyeceğine değil, neyin söyleneceğine dair kararları vermeye başlayarak matbu kitap kültürü üzerinde yalnızca siyasal denetimle açıklanamayacak genişlikte bir denetim mekanizması oluşturmaya başlar. Özellikle 1858'de yürürlüğe giren Matbaalar Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti, bir taraftan matbaacılık üzerindeki tekelini özel teşebbüslere bırakmaya başlarken, diğer taraftan Maarif-i Umumiye Nezareti ve Hariciye Nezareti çatıları altında basım öncesi ve basım sonrası denetim mekanizmaları oluşturarak bu teşebbüsleri kontrol altına almayı hedefler. 1864 yılında yürürlüğe konan Matbuat Nizamnamesiyle hükümet kitap ve gazete basımı sonrası denetimleri daha da yaygınlaştırır. Bu denetimlerin Dahiliye Nezareti çatısı altında gelişimi ve kapsamlı hale gelişi ise II. Abdülhamid devrinde gerçekleşir. Bu çalışmanın kapsamı kitap sansürüyle sınırlı olacağından, gazete basımı denetiminden ayrı olarak matbaa ve matbu kitap denetimine odaklanacağım.

Geç Osmanlı döneminde sansürle ilgili son yirmi yıldır yapılan çalışmalar, büyük oranda bu dönemdeki sansürün yalnızca temel prensiplerini ve kurumlarını ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda bu fenomenle ilgili yaygın fikirlerin kırılmasına da zemin hazırlamıştır. Elbette matbuat tarihi denildiğinde akla ilk gelen isimlerden Server İskit'in 1939'da yayımlanan *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* ve 1943 yılında yayımlanan *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* isimli kitapları, geç dönem Osmanlı bürokrasında sansür ve denetim mekanizmalarının nasıl geliştiğini ve bu politikaların hangi saiklerle ortaya çıktığını ortaya koyar.¹ Bu politikaların kurucu metinlerini, Meclis-i Mebusan'da ve TBMM'de bu metinlerin nasıl tartışıldığını sunan bu eserler, kanımca sansür ve denetim çalışmaları için bugün dahi başat metinlerdir. Öte yandan bu metinler dışındaki çalışmalar yalnızca bu metinlere bağlı kalarak devam etmiş ve geç dönem Osmanlı'da sansürün tam anlamıyla çalışılması 2000'lerin başında başlamıştır.

2000'lerden itibaren sansürle ilgili yapılan çalışmalar, Osmanlı'da sansür ve denetimle ilgili yaygın olarak bilinen çalışmalara karşı çıkmaya yöneliktir. İpek Yosmaoğlu'nun 2003 yılında yayımlanan "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913" isimli makalesi, II. Meşrutiyet devrinde matbuatın aniden özgürleşmediğini, tam aksine II. Abdülhamid tarafından oluşturulan Yıldız Sarayı merkezli patriyarkal sansür sisteminden çıkıp daha rasyonel ve gayri şahsi hale geldiğini iddia eder.² Ali Birinci'nin 2006 yılında yayımlanan "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" isimli makalesi ise II. Abdülhamid devrinde uygulanan sansürün aslında öncesi ve sonrasındaki dönemden bir farkı bulunmadığını dönemin

1 Server Rifat İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri* (İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1939) ve Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943).

2 İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal* 27/1/2 (2003): 15-49, <https://www.jstor.org/stable/43383672>.

sansür kurumlarını, prensiplerini ve örneklerini sunarak açıklar.³ Ebru Boyar'ın aynı yıl çıkan "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908" isimli makalesi de yine bu dönemde saray ve matbuat hayatı arasında çıkar merkezli bir etkileşimin varlığını ortaya koyar.⁴ Fatmagül Demirel'in 2007 yılında yayımlanan *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* kitabı ise yine bu dönemin sansür pratiklerinin tarihsel bir bağlama oturtulmasında önemli bir pay sahibidir.⁵ Bu yıllarda yayımlanan bu yöndeki ismini zikretmediğim diğer çalışmalar, geç dönem Osmanlı'da matbu materyalin (kitap, gazete, kartpostal, afiş, vb.) sansürüne dair önemli izlenimler edinmemizi sağlamıştır.

Öte yandan bu çalışmaların iki önemli eksiği olduğunu gözlemliyorum: Birincisi, bu çalışmaların çoğunlukla II. Abdülhamid devrine (1876-1909) ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (1909-1918) iktidarı yıllarına odaklanmasıdır. Osmanlı tarihi boyunca II. Abdülhamid dönemi modern denetim metotlarının en yoğun uygulandığı ve denetim mekanizmasının kurumsallaşmasında en olgun dönem olduğu için bol miktarda evrak üretilmiş, bu evraklar da araştırmacıların sistemi en ince ayrıntılarına kadar ele alabilmesini mümkün kılmıştır. Ayrıca arşivlerde Hamidiye devri öncesindeki sansür pratiklerine dair kayıtların daha az sayıda bulunması, araştırmacıları II. Abdülhamid devrine ve sonrasına odaklanarak Osmanlı sansürünü çalışmaya sevk etmektedir. İkinci nokta ise, makale boyunca vurgulanacağı üzere, bu çalışmaların genellikle sadece bir masa işi olarak tasvir ederek sansürün yalnızca kağıt üzerinde kurallardan ibaret olduğunu varsaymasıdır. Bu çalışmaların sunduğu katkıları göz ardı etmemekle birlikte, sansür meselesinin, her bürokratik uygulamada olduğu gibi, sahada pratiğinin ortaya koyduğu bir düzlemin daha olduğunu kabul etmek gerekir. Özellikle sansür pratiklerinin sistematik anlamda ortaya çıktığı 1860'lardan itibaren, masa başında yürütülen sansürün yanında kolluk güçleri tarafından uygulanmakta olan bir "sopalı sansürün" varlığından da söz etmek gerekir.

Bu bağlamda, bu makale 1858-1876 yılları arasında Osmanlı kitap sansürüne odaklanacak ve özellikle Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen emirler ve dilekçelere özel bir önem verecektir. Devlet Arşivleri'nde 1860'lardan kalma belgeler nicelik olarak az olmakla birlikte, özellikle 1870'lerin başlarında yapılan yazışmaların incelenmesi, sansürün kanuni yaptırımlarının sahadaki karşılıklarını somut olarak görebilmek adına önemli bir kapı açacaktır. Bu sebeple çalışmanın ilk kısmı Zaptiye Müşiriyeti'nin kısa bir tarihçesini verip sansür mekanizmasındaki yerini kanun metinleri üzerinden inceleyecektir. İkinci kısım ise kolluk kuvvetlerinin sansürün basım öncesi ve basım sonrası denetime dahilini örnekleriyle inceleyerek bu kurumun sansür mekanizmasındaki yürütme görevini irdelenecektir. Makalenin amacı, Zaptiye Müşiriyeti örneği ile sansürün sahada uygulamasının nasıl yürütüldüğünü ve kolluk kuvvetlerinin buradaki konumunu tartışmak olacaktır.

³ Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7 (2006): 291-349.

⁴ Ebru Boyar, "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, 3 (2006): 417-432.

⁵ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007).

Bâb-1 Zaptiye ve Osmanlı Sansüründe Kolluk Kuvvetleri

Kolluk kuvvetlerinin Osmanlı sansürüne dahlinden önce Zaptiye teşkilatının Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkışıyla başlamak tarihsel bağlamı sunmak açısından önemlidir. Özellikle klasik ve erken modern dönemde, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da güvenliği Yeniçeri Ocağı sağlarken taşrada tımarlı sipahiler güvenlikten mesuldü.⁶ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinin ardından kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye İstanbul'un güvenliğini devraldı. Görev dağılımına göre 1830'lar ve 1840'larda bu ordunun nizamiye askerleri Suriçi bölgesinin güvenliğinden sorumlu tutulurken, Kasımpaşa ve Eyüp bölgesinde bahriye askerleri, Galata ve Beyoğlu civarında topçu askerleri, Üsküdar'da ise Hassa Ordusu'nun askerleri güvenliği sağlamak üzere görevlendirildi.⁷ Taşrada ise bu görev 1843'te redif askerlerinin kontrolüne bırakıldı ve tüm tımarlı sipahiler emekliye sevk edildi.⁸ Öte yandan, özellikle 1840'ların ortasında çeşitli birimlerin denetimindeki iç güvenlik meselesini tamamen bağımsız bir yapı olarak örgütlemek isteyen Osmanlı Devleti, 10 Nisan 1845'te Tophane-i Amire Müşiriyeti çatısı altında yeni bir polis teşkilatı oluşturdu.⁹ Bu teşkilatın nizamnamesine göre bu kurumun başlıca görevi yabancıların İstanbul'a giriş çıkışlarını denetlemek, pasaport ve mürur tezkiresi kontrolünü yapmaktı.¹⁰ Bundan bir yıl geçmeden, 15 Şubat 1846 tarihinde ise Zaptiye Müşiriyeti ismiyle yeni bir birim kurularak kolluk kuvvetleri askeri birimlerin denetimi altından çıkarıldı.¹¹ Bu tarihten itibaren polis, jandarma ve zabıta olarak görevlendirilen memurlar bu kurumun altında, Zaptiye Müşiri'nin komutasında toplandığından, bu döneme "tevhid-i zaptiye" de denilmektedir.¹²

Zaptiye Müşiriyeti'nin sorumluluk alanına kitap ve matbaa denetimlerinin dahlî, 1857'de çıkarılan ilk matbuat kanunu ile başlar. Matbaalar Nizamnamesi olarak bilinen on maddelik bu kanun, matbaa açmak ve herhangi bir matbu metni basmak isteyen kişilerin hangi kurallara tabi olduğunu belirler. Nizamnamenin ilk maddesi, Zaptiye'nin basım öncesi denetime dahlîni belirler:

Birinci Madde: Dersaadet'te gerek litografya ve gerek huruf ile kitap tabetmek isteyenlerin keyfiyetleri Meclis-i Maârif ve Zaptiye marifetleriyle tahkik olunduktan sonra meclis-i mezkurdan bâ-mazbata makam-ı âlî-i sadâret-uzmâdan istîzân ile cânib-i zaptiyeden mezuniyeti hâvî yedlerinde sened-i mahsusları olmadıkça basmahane küşad edemeyeceklerdir.¹³

Bu madde Meclis-i Maarif'in vereceği mazbatanın yanında Zaptiye Müşiriyeti tarafından verilecek bir izin belgesinin de senet olarak alınması gerekliliğini şart koşar. Zaptiye'nin basım sonrası denetimde rolü daha da aktiftir:

6 Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5 içinde, haz. Murat Belge ve Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1269.

7 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum* (Ankara: Kanaat Basımevi, 1947), 70.

8 Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", 1269.

9 Toprak, 1270.

10 Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 263.

11 Glen W. Swanson, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History* 7/1-2 (1972): 252-253.

12 Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", 1270.

13 BOA, İ. MVL 367/16095, (12 Cemaziyelahir 1273).

Yedinci Madde: Memâlik-i mahrûsede mülkçe ve devletçe muzır olan kütüp ve resâili tabettirmeğe cesaret eden olur ise o makûlelerin bastırdıkları şeyler cânib-i zaptiyeden derhal ahz ü zabt olunacaktır.

Dokuzuncu Madde: Bu nizamâtın hilâfına hareket edenlerin basmahaneleri Zaptiye Nezareti ve vülât marifetiyle derhal kapattırılıp buna mütecasir olanların derece-i töhmetlerine göre kanunname-i hümayunda münderic ceza ile mücazâtı icra olunacaktır.¹⁴

Bu maddeler özelinde bakıldığında yasak kitap veya risale basanların ve nizamnameye aykırı hareket edenlerin cezalandırılmalarının Zaptiye Müşiriyeti eliyle yapıldığı görülür. 1857'deki Ceza Kanunnamesi'nin matbuatla ilgili suçlar kısmında ve 1864'te yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi maddelerinde Zaptiye'nin ismi geçmez; yalnızca Matbuat Nizamnamesi'nin otuz dördüncü maddesinde belirli maddeler dışında kalan suçların karara bağlandığı merci olarak Zaptiye Mahkemeleri gösterilir.¹⁵ Özellikle gazeteleri denetlemesi için sorumlulukları artırılan Zaptiye Müşiriyeti, 14 Ocak 1865 tarihinde kanuna aykırı hareket edenleri soruşturmak üzere bünyesinde bir komisyon kurulması ile gazete denetiminden mesul tutulur.¹⁶

Yukarıdaki kanun metinlerine göre Zaptiye'nin görev alanını kabaca "basım öncesi denetim" ve "basım sonrası denetim" şeklinde tanımlayabiliriz. Zaptiye'nin her ne kadar basım öncesi denetimdeki rolü sınırlı olsa da asıl işlevi basım sonrası denetimdir. Bu denetimdeki esas görev ise izinsiz bir matbaanın basım yapmasını ve yasaklı bir neşriyatın dolaşımını engellemektir. Tespit edebildiğim kadarıyla basım öncesinde yapılan "tahkikat" ile basım sonrasında gerçekleştirilen "tetkik" aşamalarının birbirinden ayrı görevler olarak değerlendirilmesi gerekir. Özellikle Maarif-i Umumiye Nezareti ile Hariciye Nezareti tarafından Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen sınırlı sayıdaki evrak üzerinden, bu görevin işleyişiyle ilgili bilgiye sahip olmak mümkündür. Bundan sonraki kısımlarda da bu görevlerin belgelerde nasıl tanımlandığına bakılacaktır.

Tahkikat: Basım Öncesi Denetimde Zaptiye

Osmanlı sansürünün ilk aşaması olan basım öncesi denetim, 1857 Matbaalar Nizamnamesi'nde Meclis-i Maarif ve Zaptiye Müşiriyeti'ne verilmiş bir görevdi. Meclis-i Maarif, matbaa açmak isteyenlere mazbata verirken Zaptiye Müşiriyeti'ne de bu mazbatayı vermeden önce şahıslarla ilgili hukuki gerekliliği yapmasını bildirirdi. Örneğin bu bildirimlerden biri, 12 Mayıs 1873 tarihinde Valide Han'da matbaa açmak isteyen İranlı Abdülcélil Ağa'nın talebi üzerine gönderilir ve Meclis-i Maarif'e gelen tebliğ üzerine Zaptiye Müşiriyeti'nden "Matbaa Nizâm-nâmesi ahkâmının merkum hakkında icrası" istenir.¹⁷ Burada Matbaa Nizamnamesi ahkamı olarak bildirilen bu denetimin ne olduğu, başka belgelerde daha net şekilde izah edilir.

Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bu arzuhaller incelendiğinde Zaptiye'nin görevinin kişiler hakkında adli soruşturma yapmak (tahkik-i ahvâl) ve kişileri kefalet altına almak (kefâlete rabt) olduğu görülür. Örneğin bu görev-

¹⁴ BOA, İ. MVL 367/16095, (12 Cemaziyelahir 1273).

¹⁵ BOA, A} DVN. MKL 5/9, (5 Receb 1281).

¹⁶ BOA, MVL 868/62, (16 Şaban 1281).

¹⁷ BOA, MF. MKT 10/69, (14 Rebiülevvel 1290).

lerin icrası, 5 Mart 1873'te Vezir Han'ında bir litografya matbaası açmak isteyen sahaf esnasından Hacı Hüseyin Efendi hakkında yazılan bir belgede emredilmiştir.¹⁸ 24 Ekim 1872 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir başka belgede, matbaacılık mesleğine aşına olduğundan bahsederek matbaa açmak isteyen Rıfat Efendi hakkında "usul ve nizamına tatbiken tahkik-i ahvâliyle kefâlete rabtı" istenir.¹⁹ Tüm bu belgelerden anlaşılın, Meclis-i Maarif'e matbaa açmak üzere yapılan başvuruların, tahkikat ve kefalet alımı için Zaptiye Müşiriyeti'ne havale edildiğidir.

Adli tahkikatın niteliği hakkında bir bilgi bulunmasa da iki bilginin bu tahkikatlar sırasında önemli olduğunu görmek mümkündür. Birincisi Maarif'ten Zaptiye'ye giden her belgede matbaa açacak kişinin isminin bulunmasıdır. İkinci ve daha önemli olan bilgi ise matbaanın nerede açılacağı bilgisidir. Bu bilginin yer almadığı arzuhallerde ise yer bilgisinin alınması Zaptiye Müşiriyeti'nden istenir. Örneğin Maarif-i Umumiye Nezareti, 10 Ekim 1872 tarihinde Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderdiği bir yazıda, Zacharie isimli bir kişinin matbaa açmak için ruhsat istediğini bildirerek yine kişi hakkında tahkikat ve ruhsat öncesi kefaletinin alınmasını istedikten sonra "mezkûr matbaayı ne tarafta açacağını" öğrenilmesini talep eder.²⁰

Yer bilgisinin neden önemli olduğu, 22 Aralık 1873'te Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından Bâbîâlî'ye gönderilen bir yazıdan anlaşılır. Bu yazıya göre, "hükûmet ve zâbıta memûrlarının her bâr nazar-ı teftiş ü tahkikinde tutulmasında müşkilât olacak" ve matbaa açıldığına dair tutulacak kaydın kaybolma riskinin olduğu yerlerde matbaa açılmasının uygun görülmeceği belirtilir.²¹ Burada teftişe zorluk çıkaran yerlerin bir listesi elimizde bulunmadığından, bu ifade ile kastedilen mahallerin neresi olduğunu bilmemiz mümkün değil. Yine de Zaptiye memurlarının teftiş etmesinin ve istediğinde ruhsat kaydına ulaşmasının kolay olacağı lokasyonların, matbaa ruhsatı verilirken göz önünde bulundurulduğu sonucuna varılabilir. Özetle, Zaptiye Müşiriyeti'nin erken dönemde basım öncesi denetimde dahil daha çok adli tahkikat ve kefalet alma işlemleriyle sınırlı kalır.

Tetkik: Basım Sonrası Denetimde Zaptiye

Zaptiye Müşiriyeti'nin Osmanlı sansüründeki esas vazifesi özellikle 1864'teki Matbuat Nizamnamesi'nin ardından kapsamı genişletilen basım sonrası denetimdir. Müşiriyetin asıl işlevi ise, çeşitli sebeplerden dolayı neşri ve dağıtımı zararlı kabul edilen kitapların toplatılması ve bu kitapları basan matbaaların geçici olarak ya da tamamen kapatılmasıdır. Örneğin, 2 Ocak 1861 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir belge, kendilerine gönderilen bir kitabın yasaklanması gerekliliğinin görülmesi üzerine, Zaptiye memurlarının yeterli miktarda kısıtlama ile bu tür zararlı kitap ve risalelerin tedavülüne engel olmasını emreder.²² 1 Ekim 1872 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti'nden gönderilen bir diğer belge de *Mektûbât ve Muharrerât-ı Nâdire* isimli iki kitabın izinsiz basımıyla ilgili olarak bu ve benzer kitaplar hakkında "hüküm-i nizâmın

¹⁸ BOA, MF. MKT 9/57, (5 Muharrem 1290) Hacı Hüseyin Efendi'nin kitapçılık faaliyetlerine dair bkz. Filiz Dıñoırođlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-fürüş Hacı Hüseyin Ağa*, (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014).

¹⁹ BOA, MF. MKT 6/145, (21 Şaban 1289).

²⁰ BOA, MF. MKT 6/11, (7 Şaban 1289).

²¹ BOA, MF. MKT 16/2, (2 Zilkade 1290).

²² "...takayyüdât-ı kâfiyye icrâsiyla bu güne evrâk ve resâil-i muzırranın men-i tedâvül ve intişârı..." BOA, HR. MKT 361/78, (19 Cemaziyelahir 1277).

icrâsı" yolunda emir verir.²³ Her iki belge de üst mercilerin Zaptiye'den yalnızca ilgili hükümlerin uygulanmasını istediği yönünde muğlak ifadeleri içerdiğinden bu hükümlerin nasıl uygulandığıyla ilgili net bilgilere sahip değiliz. Fakat diğer bazı belgeler incelendiğinde, Zaptiye memurlarının basım sonrası kitap denetimine müdahil olduğu üç yer görülebilir: Kitapçılar ve bunların bayileri, seyyar kitap satıcıları ya da belgelerde geçen isimle "kitap gezdiricileri" ve bu kitapların basıldığı matbaalar.

Kitapçılar, Zaptiye'nin denetimlerinden en fazla nasibini alan mekanlar olup genellikle zararlı kabul edilen kitapların toplatıldığı ilk yerlerdir. Kitapçılara yapılan bir müdahale örneği, 25 Haziran 1862 tarihinde Meclis-i Vâlâ'dan Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir yazıda izah edilir: Tahtakale'de Mahmutpaşa Camii civarında İslam karşıtı Türkçe bir kitabın Maarif Nazırı tarafından yazılan tezkire üzerine değerlendirilmesinin ardından, satışının münasip olmadığına kanaat getirilir. Belgede Meclis-i Vâlâ emriyle "mezkûr kitaplar Bâb-ı Zaptiye'ye celb ve satılan mahaller sedd ettirildikten sonra bayilerinin dahi istintâkları icrâ kılınarak" alınacak kararın bildirilmesi emredilir.²⁴ Bu belgede Maarif-i Umumiye Nazırı ve Meclis-i Vâlâ'nın karar mercii olduğu bilgisinin yanında Zaptiye memurlarının kitapları toplamak, satış yapılan yerleri kapatmak ve satış yapan kişileri sorgulamakla görevlendirildiği görülür. Kitapçılara dair bir diğer müdahale örneği, belgede kitapçı dükkânı olarak belirtilen Bible House'ta²⁵ yapılan arama hakkında Hariciye Nezaretî'nden Amerikan Sefaretî'ne verilen 26 Şubat 1874 tarihli layihada ortaya çıkar. Belgede, Kanunisanı ayı ortasında Maarif ve Zaptiye memurlarının başlangıçta birlikte teftiş yaptığı, dükkânda bulunan Türkçe Tevrat ve İncil'in, kitapçının elinde bu kitapların basım ve satışına hükümet tarafından muhalefet olunmaması yönünde teminat bulunmasından dolayı toplanmadığı, ancak sadareten gelen bir tezkere üzerine, aynı ayın on altıncı günü bu kitapların Zaptiye memurları tarafından toplandığı bilgisi yer alır.²⁶ Yukarıdaki belgelerin içeriklerinden anlaşıldığı üzere Zaptiye Müşiriyeti, kitapçı dükkânlarında kanun hükmü gereği arama yapma, kitap toplama, gerektiğinde dükkân kapatma ve dükkân sahiplerine hukuki işlem yapma hakkına sahiptir.

Zaptiye Müşiriyeti'nin ikinci müdahale yeri, "kitap gezdiricileri" olarak tanımlanan seyyar satıcılarıdır. Zaptiye memurlarının görevi, bu kitap satıcılarını mümkünse sücüstü yakalamak ve sattıkları kitaplara el koymaktır. Fakat bu görevin zor olduğunun hükümet de farkındaydı, nitekim Şura-yı Devlet tarafından 28 Ağustos 1874 tarihinde kaleme alınan bir mazbatada "gezdircilerin külliyyen men'i gayr-i mümkün bulunmuş" ve bunların kitap satışının yasallaştırılması için bir yol aranmıştı.²⁷ Kitap gezdiricilerine yapılan 30 Mart 1875 tarihli bir müdahale emri örneği, bu müdahalenin boyutunun yalnızca Zaptiye memurlarıyla sınırlı olmadığını da ortaya koyar: İran tebaasından ve

23 BOA, MF. MKT 5/114, (28 Receb 1289).

24 BOA, A) MKT. NZD 427/27, (27 Zilhicce 1278).

25 Bu lokasyonun, ABCFM'in (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) 1872'de tamamlanan ve merkezi İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda olan Bible House'un litografi ve elektrikli klişe yöntemleriyle baskı yapılan kısmı olması muhtemeldir. Konuyla ilgili bir diğer yazışmada geçen "Mösyö Bliss" isminin, bu binanın kurucusu olan Isaac Grout Bliss olduğu da göz önünde bulundurulduğunda bu ihtimal kuvvetlenir. BOA, HR. MKT 827/22, (20 Safer 1291/ 8 Nisan 1874); Joseph K. Greene, *Leavening the Levant* (New York: The Pilgrim Press, 1916), 129-130; Nalan Turna, "19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri," *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi* 7/1 (2020): 78.

26 BOA, HR. TO 147/69, (9 Muharrem 1291).

27 BOA, ŞD 207/20, (15 Receb 1291).

çeşitli gayrimüslim milletlerden bazı kitap gezdiricilerinin okul önlerinde Türkçe İncil ve "adaba ve mezhebe aykırı" bazı kitaplar sattığının ihbar edilmesi neticesinde ve "çocukların zihinlerinin kötü etkileneceği" anlaşılmıştır. Dolayısıyla öğrencilerin bu gibi kitapları almaktan men edilmesi, bu kitapları satanların okul önlerinden defedilmesi ve muallimlerin de bu gibi durumları gördüğü takdirde her okulun yakınında bulunan zabıta memurlarına müracaat etmesi Meclis-i Maarif tarafından Zaptiye Müşiriyeti'ne emredilir.²⁸ Bu belgede görüldüğü üzere Zaptiye memurlarının okul önlerinde kitap satan bu seyyar satıcıları kovması için okul hocaları da bu denetim mekanizmasına dahil edilir. Bu iki belge, yasaklı kitap satan gezdiricilerin aktif olarak aranması ve bu kitapların satışına engel olunmasında Zaptiye'nin rolünü ortaya koyar.

Zaptiye memurlarının müdahalede bulunduğu üçüncü -ve kanımca en önemli- lokasyon, zararlı yayınların basıldığı matbaalardır. Buralarda Zaptiye memurlarının daha aktif şekilde görev aldığını görmek mümkündür. Örneğin 17 Mart 1867 tarihinde Meclis-i Vâlâ'dan gönderilen ve Zaptiye Müşiriyeti tarafından cevaplanan bir örnek vaka, bu görevin niteliğini açıklar: Trabzonlu Hoca Emin Efendi isimli bir yazar, tütün hakkında bazı yasaklı ifadeleri içeren birtakım risaleler bastırması sebebiyle tutuklanmasının ardından iki yılına Kütahya'ya sürgün edilir. Bu risaleleri bastıran matbaacı Bosnevî Ali Efendi'nin matbaası bir aylığına kapatılarak on Mecidiye altını para cezası kesilir. Risaleleri sattığı için tutuklanan ve Emin Efendi'nin öğrencisi olan Abdullah Efendi'nin ise "hocasının emri için infaza mecbur bulunmak" sebebiyle şimdiye kadarki tutukluluk süresinin yeterli bir ceza olmasından dolayı salıverilmesine karar verilir. Ayrıca risalelerin karar mercii Meclis-i Vâlâ olsa da tutuklama, sürgün etme, para cezası alma, yasaklı kitapları imha etme gibi uygulamalar Zaptiye Müşiriyeti'nin sorumluluğundadır. Özellikle kağıttaki 23 Şubat 1873 tarihli "Müşiriyet-i Zaptiyye" yazılı soğuk damga ve Zaptiye Müşiri İzzet Paşa imzasından Zaptiye Müşiriyeti tarafından gönderildiği anlaşılan aşağıdaki belge, Zaptiye memurlarının kanuni muamelenin uygulanması yönünde emir aldığı anda ne yaptıklarını açık şekilde gösterir:

Marûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Perî-peyker ve Evrâk-ı Perişân ve Heft Peyker ve Dağarcık ve Sindbad-ı Bahrî nâm risâlelerin tab'ı için Maârif'e müracaatla ruhsatnâme istihsâl olunmamış olduğundan mezkûr risâleleri bilâ-ruhsat basmış olan matbaalar hakkında muâmele-i nizâmîyyenin icrâ ettirilmesi ifadesine dair Maârif Nezâret-i Celîlesinden takdîm kılınan tezkirenin leffîyle icrâ-yı îcâbı irâdesini şâmil makâm-ı muallâ-yı cenâb-ı sadâret-penâhîlerinden şeref-vârid olan fî 8 Zilkade sene 89 tarihli ve 1015 numerolu tezkire-i sâmiyye üzerine mezkûr risâlelerin buldukları matbaalarda taş üzerinde olan tasviri bozduklarını bademâ nezâret-i müşârûn-ileyhâdan ruhsat alınmadıkça kütüb ve resâil-i sâire tab' edememeleri zımnında ashâbı temînât-ı kavîyyeye rabt olunarak yedlerinden alınan senedâtın hıfz ettirildiği lede'l-havâle cânib-i zâbitadan ifade ve tezkire-i merkûme leffen takdim ve iade kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 25 Zî'l-hicce sene [12]89 ve fî 11 Şubat sene [12]88

İzzet³⁰

28 BOA, MF. MKT 26/137, (22 Safer 1292).

29 BOA, A} MKT. MHM 376/89, (11 Zilkade 1283).

30 BOA, ŞD 205/7, (25 Zilhicce 1289).

Bu belgeden anlaşıldığı üzere Zaptiye memurları, zararlı yayın yapan litografya matbaalarında baskıda kullanılan taşları bozdurup matbaa sahiplerinin ruhsatlarını ellerinden alır. Bu belgenin doğrudan Zaptiye Müşiri tarafından gönderilmesini, Zaptiye'nin oynadığı rolü daha belirgin şekilde tasviri bakımından kıymetli buluyorum.

Zaptiye Müşiriyeti'nin bu dönemde Maarif Nezareti ile nasıl çalıştığını daha net bir şekilde göstermek adına, 24 Şubat 1874 tarihinde patlak veren bir örnek vakaya bakılabilir. Maârif-i Umûmiye Nezâretî'nden bu tarihte yazılan bir tezkirede, Stefan Bobçev isimli bir Bulgar Mekteb-i Tıbbiye öğrencisinin yazıp bastırmak üzere ruhsat aldığı Bulgarca bir risaleye politikayla alakalı bazı ifadeler eklemiş olduğu ve bu şekilde bastırıldığı anlaşıldığından Bobçev'in Meclis-i Maarif'e gelerek izahat vermesi talep edilir.³¹ 14 Mart 1874 tarihli diğer bir belgeden anlaşıldığı üzere, Bobçev eserin basımı için aldığı ruhsatı Kara Petro isimli bir matbaacıya satmıştır dolayısıyla bu matbaacının sorgulanması, gerektiği takdirde Bobçev ile yüzleştirilmesi istenir.³² Bahsi geçen sorgulamanın Zaptiye tarafından yapıldığı, 17 Nisan 1874'e tarihlenen bir Zaptiye dosyasında görülür. Bu dosyada yer alan 15 Nisan 1874 tarihli, "Nezâret-i Umûr-ı Zabtiyye" yazılı soğuk damga ve dönemin Zaptiye Müşiri Ahmed Hamdi Paşa'nın imzasının bulunduğu bir belgede, Mekteb-i Tıbbiye'den Stefan Bobçev'in iki gün sonra Bâb-ı Zaptiye'ye gelmesinin gerektiği bildirilir.³³

Bu dosyanın ilerleyen sayfalarında matbaacı Kara Petro'nun, ortağı kitapçı Yuan'ın ve *Seyâhat-i Âlem* isimli risalenin mütercimi Stefan Sava Bobçev'in istintaknameleri yer almaktadır. Bu istintaknamelerden anlaşıldığı kadarıyla Kara Petro ve Yuan birer kere, Stefan Bobçev ise iki kere sorgulanarak meselenin mahiyeti anlaşılmaya çalışılır. Sorgularda her üç kişinin birbirini tanıyıp tanımadığı sorularak olayın nasıl geliştiği, kitabın içeriğinden kimin haberinin olup olmadığı sorgulanır. Bu sorgulamaların ardından Zaptiye tarafından yazılan fezlekedede, Bobçev'in Fransızcadan Bulgarcaya tercüme ettiği bu risaleye Bulgarca gazete ve risalelerden "politikaca muzır" kabul edilen eklemeler yaptığı, Kara Petro ve Yuan'ın ise risalenin ruhsatını ve eklemeler yapılmış müsveddesini on liraya satın alarak ruhsatını üzerlerine almak üzere başvuruda bulunduğu ve bu başvuru arzuhalinde Kara Petro'nun Bobçev'in imzasını taklit ederek sahte imzayla bir ruhsat başvurusunda bulunduğu kaydedilir. İfadelerine göre Kara Petro'nun ve Yuan'ın risalenin içerisinde yer alan muzır ifadelerden haberleri yoktur; kendileri de kitaba Maarif Nezareti tarafından ruhsat verilmiş olmasından dolayı kitabın içeriğini kontrol etmediklerini belirtir.³⁴ Bu davanın sonucuna dair bir arşiv kaydına rastlamamış olmakla birlikte Zaptiye memurlarının özellikle zararlı yayın yapma işine karışmış kişileri kapsamlı sorgulara aldığı ve sorgulama sonuçlarını Maarif Nezareti'ne fezleke halinde bildirdiği görülür. Bu gibi belgeler ve vakalar, Zaptiye memurlarının sansür mekanizmasındaki nispeten merkezi olmayan rollerini gösterdiği gibi sansür ve denetimin sahadaki uygulamasında vazgeçilmez bir unsur olduğunu da gösterir.

³¹ BOA, MF. MKT 17/40, (7 Muharrem 1291).

³² BOA, MF. MKT 17/108, (25 Muharrem 1291).

³³ BOA, ZB 6/7, (27 Safer 1291).

³⁴ BOA, ZB 6/7, (29 Safer 1291).

Sonuç

Bu makalede, 1858-1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde kitap sansürü uygulamalarında Zaptiye Müşiriyeti'nin sansür mekanizmasındaki rolünü ve diğer kurumlarla olan ilişkisini detaylandırmıştır. Maarif Nezareti, Hariciye Nezareti ve Dahiliye Nezareti gibi merkezi kurumların yanında Zaptiye Müşiriyeti, her ne kadar karar mercii makamlar kadar belirleyici bir rol edinmese de özellikle sahadaki denetim ve uygulamalar açısından vazgeçilmez bir kurum olarak çalışmıştır. Meclis-i Maarif'in matbaa açma izni verirken Zaptiye Müşiriyeti'nin adli soruşturma ve kefalet alımı görevlerini yürütmesi, bu iki kurumun nasıl eş güdümlü çalıştığını ortaya koyar. Basım sonrası denetimlerde ise, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Maarif'ten gelen emirler üzerine Zaptiye Müşiriyeti'nin yasak kitapların toplatması, izinsiz matbaaların kapatılması ve zararlı görülen yayınların imha edilmesi gibi kritik görevleri üstlendiği belgelerle sabittir. Bunun yanında işlenen suçlar hakkında soruşturmalar yapması, karar mercii kurumların verdiği ceza kararlarının uygulanması ve sahada izinsiz yayınların dolaşımına engel olması da Zaptiye Müşiriyeti'nin sahada var olan bir denetim mekanizmasının aktif görevlisi olarak rol aldığını gösterir. Zaptiye Müşiriyeti, teoride hiçbir zaman merkezi bir role sahip olmasa da pratiğe döküldüğünde denetimdeki konumu oldukça kritiktir. Diğer merkezi kurumlarla eş zamanlı işleyişi, sansür mekanizmasının etkinliğini artırmış ve Zaptiye'yi, Osmanlı Devleti'nin bilgi kontrolü politikasında vazgeçilmez bir kurum haline getirmiştir. Sahadaki uygulamalarıyla, merkezi kararların hayata geçirilmesinde önemli bir fonksiyon üstlenen Zaptiye Müşiriyeti, özellikle geniş çaplı sansür mekanizmalarının faaliyette olduğu Hamidiye Devri'nden önce geniş bir kapsamda bu rolü yerine getirmiştir.

Bu çalışma her ne kadar Zaptiye Müşiriyeti'nin (ya da 1876'dan sonraki ismiyle Zaptiye Nezareti'nin) sansür mekanizmasındaki yerini tartışmak için yazılmışsa da bu dönemde Zaptiye memurlarının ne derece mukavemetle karşılaştığına ya da görevlerini hakkıyla yerine getirip getirmediğine dair şüpheleri de uyandırmalıdır. Bununla ilgili bir belgeyle karşılaşmamış olmakla birlikte daha geç dönemde bunun örneklerinin görülmesi, Zaptiye'nin görevlerini uygularken çeşitli zorluklarla karşılaşmış olabileceğini işaret etmektedir. Ayrıca, sansür uygulamalarının özellikle dönemin süreli yayınları üzerinden toplumsal ve kültürel etkilerini değerlendirmek, Zaptiye Müşiriyeti'nin görevlerini yerine getirirken hangi tür tepkilerle karşılaşmış olabileceğini anlamak açısından önemlidir. Bu açıdan, Zaptiye'nin sahadaki faaliyetlerinin daha derinlemesine incelenmesi, sansür mekanizmasının işleyişi hakkında daha kapsamlı bir anlayış sağlayacaktır. Bununla birlikte Zaptiye Müşiriyeti'nin yalnızca kitap sansüründe değil, süreli yayın sansüründe de ne derece etkili olduğunun ayrıca incelemeye tabi tutulması gereklidir. Daha önce de belirtildiği üzere 1865 yılı başında Zaptiye Müşiriyeti çatısı altında, kanuna aykırı hareket eden gazete sahipleri hakkında tahkikat yürütecek bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun üyelerinin Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice dillerini bilmeleri beklendiğinden, bu dildeki tüm gazetelerle ilgili tahkikatların Zaptiye Müşiriyeti tarafından yapıldığı yorumu yapılabilir. Bu ve bunun gibi belgeler üzerinden Zaptiye'nin özellikle gazete sansüründe de aktif bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Bâb-1 Zaptiye ve sansür mekanizması içerisindeki konumu üzerine yapılabilecek araştırmaların bir başlangıcı olan bu çalışma, Zaptiye memurlarının da en az Maarif-i Umumiye ya da Hariciye Nezareti memurları kadar önemli bir rol oynadığını, bu rolün sansürün hukuki ve cezai yaptırımlarını kapsadığını göstermek üzere hazırlanmıştır. Bu çalışmanın konu aldığı dönemin 1860'lar ve 1870'ler olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı Devleti'nin özel teşebbüslerin matbaacılık faaliyetlerine izin vermesinin üzerinden çok fazla zaman geçmeden kapsamlı bir sansür mekanizması oluşturduğunu gösterir. Bu durum da yine daha az raporlanmış olmasına karşın bu dönemde başka matbu materyallere (tiyatro metinleri, el ilanları, kartpostallar gibi) yönelik sansür uygulamalarının da varlığını düşündürmektedir. Zaptiye Müşiriyeti'nin bu geniş yelpazedeki denetim ve sansür faaliyetlerini irdelemek, hem bu kurumun Osmanlı'da sansür mekanizmasına dahlini açığa çıkarırken hem de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ortalarından itibaren uygulamaya koyduğu bilgi kontrol politikalarının ne denli kapsamlı ve organize olduğunu ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadaret Mukavelenamer (A}DVN. MKL)
Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A}MKT. MHM)
Sadaret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A}MKT. NZD)
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT)
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)
İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Zaptiye (ZB)

Kitap ve Makaleler

Alyot, Halim. *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*. Ankara: Kanaat Basımevi, 1947.
Birinci, Ali. "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7, 2006, 291–349.
Boyar, Ebru. "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, 3, 2006, 417-43.
Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.
Dıgıroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-füruş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
Greene, Joseph K. *Leavening the Levant*. New York: The Pilgrim Press, 1916.
İskit, Server Rifat. *Türkiyede Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1939.
İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.
Sönmez, Ali. "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 259–275.
Swanson, Glen E. "The Ottoman Police". *Journal of Contemporary History* 7, 1, 1972, 243-60.
Toprak, Zafer. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5 içinde, haz. Murat Belge ve Fahri Aral, 1269–71. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
Turna, Nalan. "19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri". *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi* 7, 1, 2020, 73-94.
Yosmaoglu, Ipek K. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27, 1/2, 2003, 15-49.